

۹۳۲۴۵۰۹۳

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دوره ی اسلامی

عنوان پایان نامه

علل و چگونگی اشغال خوزستان به وسیله بیگانگان در طی جنگهای اول و دوم جهانی

(با تاکید بر نقش انگلستان)

استاد راهنما

دکتر محمد رضا علم

استاد مشاور

دکتر عبدالحسین میلانی

گردآورنده: حمید گشتی

شماره دانشجویی: ۹۱۲۴۵۰۸

سپاس و ستایش مر خدای را جل و جلاله که آثار قدرت او بر چهره روز روشن، تابان است و انوار حکمت او در دل شب

تار، درفشان

آفریدگاری که خویشتن را به ما شناساند و درهای علم را بر ما گشود و عمری و فرصتی عطا فرمود تا بدان، بنده ضعیف

خویش را در طریق علم و معرفت بیازماید.

و

با سپاس از سه وجود مقدس

آنان که ناتوان شدند تا ما به توانایی برسیم ...

موهایشان سپید شد تا ما روسفید شویم ...

و عاشقانه سوختند تا گرمابخش وجود ما و روشنگر راهمان باشند ...

پدرانمان

مادرانمان

استادانمان

نام خانوادگی: گشتی	نام: حمید
عنوان پایان نامه: علل و چگونگی اشغال خوزستان به وسیله بیگانگان در طی جنگهای اول و دوم جهانی (با تاکید بر نقش انگلستان)	
استاد راهنما: دکتر محمدرضا علم	استاد مشاور: دکتر عبدالحسین میلانی
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ ایران دوره اسلامی
محل تحصیل (دانشگاه): شهید چمران اهواز	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
تاریخ فارغ التحصیلی: ۹۳/۱۱/۴	تعداد صفحه: ۱۶۴
کلیدواژه‌ها: ایران، خوزستان، اشغال، جنگ جهانی، انگلستان، روسیه، نفت، خلیج فارس	
چکیده:	
<p>استان خوزستان به عنوان محل اکتشاف نخستین چاه های نفت از همان آغاز توجه دول بزرگ را به خود جلب کرد. مجاورت با کرانه های خلیج فارس و وجود رود کارون بر اهمیت آن بیش از پیش افزود. مجموعه این عوامل باعث شد که این استان در فاصله تقریبی ربع قرن، دو بار به اشغال قوای بیگانه درآید: نخست همزمان با روی کار آمدن احمدشاه قاجار، امپراتوری انگلستان برای حفظ منابع نفتی در دست خود و جلوگیری از دستیابی آلمان و عثمانی به مخازن نفتی خوزستان و همچنین استمرار تسلط بر آبراه مهم خلیج فارس، خوزستان را به اشغال خود درآوردند، اگر چه با مقاومت هایی از ناحیه عشایر عرب خوزستان مواجه شدند. دیگر بار نیز در شهریور ۱۳۲۰.ش به بهانه حضور جاسوسان آلمانی در ایران و در حقیقت برای جلوگیری از تسلط آلمان نازی بر چاه های نفت منطقه قفقاز بار دیگر بیطرفی ایران را نقض کردند و ضمن اشغال بنادر خوزستان، راه آهن و دیگر راه های ارتباطی استان را در اختیار خود گرفته و با ارسال تجهیزات و مهمات جنگی به شوروی توانستند آن کشور را از خطر سقوط برهانند. این پژوهش در پی پاسخ دادن به این پرسش است که علل اشغال خوزستان در طی دو جنگ جهانی چه بوده است؟ و هدف پژوهش حاضر این است که با پاسخ به پرسش بالا، ابعاد ناگفته و ناشناخته تاریخ خوزستان، در این دو برهه تاریخی را با استناد به کتب و منابع روشن سازد.</p>	

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱	
سخنی	در	باب
منابع.....	5	

فصل اول: نگاهی به اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خوزستان تا پیش از جنگ جهانی اول

- حدود جغرافیایی خوزستان.....	۱۲
- وجه تسمیه خوزستان.....	۱۳
- پیشینه ی تاریخی خوزستان.....	۱۶
- جمعیت خوزستان.....	۲۸

فصل دوم: علل و چگونگی اشغال خوزستان در جنگ جهانی اول

- سوابق تاریخی مداخلات بیگانگان در خوزستان.....	۳۱
الف) تسخیر خرمشهر بدست ترکان عثمانی.....	۳۱
ب) جنگ و اشغال خرمشهر و اهواز در زمان ناصرالدین شاه.....	۳۲
- علل و زمینه های شروع جنگ جهانی اول.....	۳۶

- ۳۹.....- اوضاع ایران همزمان با آغاز جنگ جهانی اول.....
- ۴۲.....- علل اهمیت خوزستان برای انگلیسی ها.....
- ۴۳.....الف)خلیج فارس.....
- ۴۵.....ب) رود کارون.....
- ۴۷.....پ) نفت.....
- ۵۰.....- سیاست عثمانی در خوزستان.....
- ۵۱.....- سیاست آلمان ها در خوزستان.....
- ۵۶.....- اوضاع خوزستان درآستانه جنگ جهانی اول.....
- ۵۸.....- چگونگی تهاجم به خوزستان در جنگ جهانی اول.....
- ۶۶.....الف) اشغال خرمشهر و اهواز توسط قوای انگلیس.....
- ۶۹.....ب) نبرد غدیر.....
- ۷۳.....پ) تصرف سوسنگرد به دست انگلیسی ها.....
- ۷۵.....- نقش آلمان ها در تحولات خوزستان در هنگامه جنگ جهانی اول.....
-- اوضاع سیاسی،اقتصادی،اجتماعی خوزستان پس از اشغال به وسیله بیگانگان در جنگ جهانی اول تا آغاز جنگ دوم جهانی.....
- ۷۷.....

فصل سوم: علل و چگونگی اشغال خوزستان در جنگ جهانی دوم

- ۸۸..... جنگ جهانی دوم، دلایل و انگیزه ها.
- ۹۰..... آغاز دومین جنگ جهانی.
- ۹۳..... موضع ایران در جنگ جهانی دوم.
- ۹۴..... زمینه چینی برای اشغال ایران از سوی متفقین.
- ۱۰۵..... الف) حفظ و حراست از مناطق نفتی جنوب.
- ۱۰۸..... ب) ایران دروازه هندوستان.
- ۱۰۹..... اهمیت اقتصادی ایران.
- ۱۱۰..... الف) راه آهن سراسری.
- ۱۱۳..... ب) راه شوسه و بنادر.
- ۱۱۳..... طرح عملیاتی مشترک متفقین علیه ایران و تسلیم یادداشت های اعتراض آمیز.
- ۱۱۷..... چگونگی تهاجم متفقین به ایران.
- ۱۲۱..... چگونگی اشغال خوزستان بوسیله ی متفقین.
- ۱۲۴..... الف) حمله به بندر امام خمینی (شاهپور سابق).
- ۱۲۹..... ب) حمله به آبادان.
- ۱۳۴..... پ) حمله به خرمشهر.
- ۱۴۲..... نتیجه گیری.
- ۱۴۵..... ضمائم و پیوست ها.

مقدمه

صفحات تاریخ ایران منعکس کننده خصوصیات جامعه ای است که در طول قرون و اعصار مختلف، وقایع بزرگ و عجیبی را به خود دیده است، به طوری که هر کدام از آن وقایع، جداگانه این توانایی را داشتند که نه تنها موجب از هم پاشیدگی یک کشور، بلکه یک منطقه شود. از جمله وقایع گذشته ایران که سهمی عمده در چگونگی روند سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی کشورمان داشته اشغال ایران توسط قوای بیگانه، در فاصله دوره ای تقریباً ۲۵ ساله، یعنی در اواخر حکومت قاجار و زمان احمد شاه و همچنین پایان حکومت پهلوی اول در شهریور ۱۳۲۰ است. استان خوزستان به عنوان بخش مهمی از سرزمین ایران به واسطه اهمیت سوق الجیشی و استراتژیک خود، در طول تاریخ دیرینه اش، همچون دیگر مناطق کشور، بارها و بارها مورد هجوم بیگانگان قرار گرفته است، از تهاجم آشوریانی پال به قلمرو ایلامیان و تصرف شهر شوش تا یورش یونانیان به رهبری اسکندر مقدونی در پیش از اسلام گرفته، تا هجوم مسلمانان در زمان خلافت خلیفه دوم و تسخیر آن به دست ابوموسی اشعری، نمونه هایی از تاریخ پر فراز و نشیب این سرزمین کهن است. در دوران معاصر نیز خوزستان در طی جنگ های جهانی اول و دوم به اشغال بیگانگان درآمد. هنگامی که سخن از اشغال خوزستان به میان می آید خود به خود چند موضوع مهم و اساسی مطرح می شود که هر یک از مباحث و موضوعات به نوبه خویش قابل تأمل و تجزیه و تحلیل اند: نفت، خلیج فارس و انگلستان.

مطالعه و تحقیق درباره نفت، جدا از جنبه ی مادی و فنی اش، اساساً سبب تداوم یک قدرت خارجی همچون انگلستان است و بدون تردید واگذاری امتیاز نفت به داری و کشف آن در سال ۱۹۰۸م / ۱۲۸۶ش، معادله رقابت بین قدرت های بزرگ ذی نفوذ در خاورمیانه را تغییر داد و به همان میزانی که انگلیسی ها سعی در حفظ امتیاز نفت و بهره برداری از آن به دور از جنجال را داشتند، رقابت و تلاش رقبای اروپایی همچون روسیه و آلمان نیز افزایش می یافت.

با نگاهی به تاریخ معاصر ایران می توان دریافت که بستر بسیاری از حوادث و رویدادهایی که در سال های اولیه قرن بیستم به این سو در ایران روی داده، نفت و انرژی بوده است. از سوی دیگر از هنگام روی کار آمدن سلسله ی قاجار و به ویژه پس از پیدایش نفت در خوزستان، روابط خارجی با ایران با نام انگلیس عجین شده و درآمیخته است. انگلستان برای حفظ سرزمین وسیع و پر منفعت هند، تسلط بر خلیج فارس و خوزستان را مورد توجه قرار داد، اگر چه در قرن سیزدهم هجری حاکم بلامنازع تمامی خلیج فارس بود و شیوخ عرب حواشی جنوبی خلیج فارس را تابع سیاست های خود گردانیده بود. ایالت های جنوبی ایران علی الخصوص خوزستان به عنوان گلوگاه خلیج فارس، با دارا بودن مرزهای طولانی با خلیج فارس و همچنین دارا بودن بنادر متعدد که ظرفیت پهلوگیری کشتی های بزرگ را در سواحل خود فراهم می آورد و از طریق رودهای پر آب اروند و کارون، امکان جابجایی کالا و مسافر را به نواحی مرکزی ایران فراهم می نمود، بیش از پیش مد نظر انگلیسی ها قرارگرفت، از این رو بود که انگلیسی ها حتی با کشتیرانی تجاری عثمانی ها در خلیج فارس و آلمانی ها در رود کارون رقابت می کردند و انحصار حمل کالا در این آبراهه ی استراتژیک را در یدِ خود داشتند و تا جایی در انحصار طلبی پیش رفتند که از اشغال خوزستان به هنگام به مخاطره افتادن منافع خود، علی رغم اعلام سیاست بی طرفی ایران در هر دو جنگ جهانی دریغ نورزیدند.

این رساله یک دوره کوتاه اما با اهمیت در تاریخ معاصر ایران را در بر می گیرد، سرآغاز این دوره مهم و پرآشوب مصادف است با روی کار آمدن آخرین پادشاه سلسله قاجار یعنی احمد شاه جوان، دوره ای که به دلیل ضعف و ناتوانی دولت مرکزی، دول روس و انگلیس در امور داخلی ایران مداخله می کردند و دولت مرکزی به رغم آگاهی از این مسئله که به منزله نقض حاکمیت و استقلال ایران بود، به جز اعتراض های شفاهی کاری از پیش نمی برد، همچنین ضعف و فتور دولت مرکزی موجب شده بود که خوانین محلی و سران عشایر و ایلات از این فرصت استفاده کرده در اقصی نقاط، برای خود حکومت های نیمه مستقل و خود مختار تشکیل دهند که از جمله سرآمد آنها می توان از شیخ خزعل در خوزستان یاد کرد.

این وضعیت توسط روس و عثمانی و انگلیس با اشغال نواحی شمالی، غربی و جنوبی کشور و نادیده گرفتن بی طرفی ایران در جنگ جهانی اول شدت گرفت که نتایج و پیامدهای ناگواری را در پی داشت، تا اینکه با کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ش/ دوم فوریه ۱۹۲۱م، نظم و امنیت و یکپارچگی در نتیجه سعی و تلاش رضا شاه در ایران به وجود آمد و او توانست در سایه اراده مصمم و مشقات فراوان به تدریج موانع را از پیش رو برداشته سلسله در حال احتضار قاجار را ساقط کرده و خود زمام امور را در دست گرفت و توانست پس از سرکوب نمودن ایلات و عشایر متمرّد نظم و امنیت را برقرار سازد.

فرجام سخن نیز به تحولات اواخر دوران پهلوی اول و علل و عواملی که منجر به اشغال بخش هایی از کشورمان از جمله خوزستان، توسط متفقین شد و کناره گیری رضاشاه از سلطنت را در پی داشت، پایان می یابد.

سوال اصلی پژوهش حاضر این است که علل اشغال خوزستان از سوی بیگانگان علی رغم اعلام سیاست بی طرفی از سوی دولت مرکزی چه بوده است؟

ضمن اینکه سوالات فرعی که برای رساله ی حاضر مطرح می گردد چنین است:

شرایط سیاسی، اجتماعی حاکم بر استان خوزستان در آستانه ی شروع جنگ جهانی اول و دوم چگونه بوده است؟

خلیج فارس و نفت چه نقشی در اشغال خوزستان توسط بیگانگان داشته است؟

پاسخ اجمالی نگارنده به این پرسش ها این است که موقعیت سوق الجیشی و ژئوپلیتیک خوزستان، همسایگی با سرزمین عراق، وجود منابع انرژی و ثروت جهانی علی الخصوص نفت موجب شد که ما شاهد حضور و کوشش مداوم بیگانگان به ویژه انگلیسی ها به منظور تثبیت جایای خود در این ناحیه باشیم.

رساله حاضر در سه فصل ، یک فصل مقدماتی و در دو فصل محوری تدوین گشته است، نظر به ضرورت شناخت خوزستان، فصل مقدماتی به موقعیت جغرافیایی خوزستان، و حدود و ثغور آن در کتب جغرافیدانان اشاره شده و همچنین به وجه تسمیه خوزستان در منابع تاریخی پرداخته شده است و در ادامه ی همین فصل به پیشینه تاریخی خوزستان به صورت موجز و مختصر از پیش از اسلام تا آستانه آغاز جنگ جهانی اول نظری افکنده شده است و در پایان این فصل به جمعیت و نفوس خوزستان در اواخر دوره قاجار با توجه به منابع و آمارهای آن دوره اشاره شده است.

فصل دوم کتاب به علل و چگونگی اشغال خوزستان به وسیله ی بیگانگان پرداخته و در ابتدای این فصل نقش و جایگاه خوزستان را در سیاست کشورهای چون انگلستان، عثمانی و آلمان مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و دلایل توجه این قدرت ها را به خوزستان بررسی کرده است. در پایان این فصل چگونگی اشغال خوزستان را با مراجعه به کتب مختلف به صورت مشروح و مبسوط بازگو کرده و به آثار و پیامدهای اشغال خوزستان نیز اشاره شده و با پرداختن به شرایط سیاسی ، اقتصادی و اجتماعی خوزستان مابین دو جنگ جهانی به این مبحث خاتمه می دهد.

در فصل پایانی رساله نیز ضمن بررسی اوضاع و شرایط سیاسی و اقتصادی ایران در اواخر حکومت رضا شاه ، به علل شروع جنگ جهانی دوم پرداخته شده و دلایل نقض بی طرفی ایران از سوی متفقین بررسی شده و همچنین چگونگی تهاجم متفقین خصوصا انگلیسی ها و آمریکایی ها در تصرف بنادر خوزستان و بمباران شهرهای خوزستان تشریح شده و در پایان به آثار و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی این اشغال به صورت مختصر اشاراتی شده است، اگر چه هر کدام از این آثار و نتایج ناگوار خود می تواند پژوهشی مفصل را در برگیرد.

سخنی در باب منابع

روش پژوهش و شیوه ی گردآوری اطلاعات در این رساله با توجه به ماهیت پژوهش های تاریخی، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه ای است و در نگارش پژوهش حاضر از منابع متقدم و متاخر و نیز مقالات و تحقیقات جدید سود برده شده است. برخی از منابعی که برای به رشته تحریر در آوردن رساله حاضر از آن استفاده شده به عنوان منابع محوری تلقی شده و در مروری تفصیلی ارائه می شود.

منابع و مآخذی که در موضوع رساله ی حاضر به رشته ی نگارش درآمدند را می توان به دو دسته تقسیم بندی نمود؛ منابع و آثاری که توسط نویسندگان ایرانی به نگارش درآمده اند هرچند ممکن است این آثار به زبان انگلیسی نوشته شده باشند و بعدها بوسیله مترجمین به فارسی برگردانده شده باشند و منابع خارجی که نویسندگان آن طبعاً ایرانی نبوده و کتاب هایی در موضوع تاریخ خوزستان، نفت، خلیج فارس و جنگ های جهانی اول و دوم تالیف نموده که این آثار نیز به زبان فارسی انتشار یافته اند.

منابع و آثار نویسندگان ایرانی

منابع و آثار نویسندگان ایرانی که به زبان های فارسی و انگلیسی به رشته تحریر درآمده اند را عمدتاً می توان به سه دسته تقسیم بندی نمود:

دسته ی اول: منابع و آثاری هستند که درباره تاریخ خوزستان و ویژگی های اقلیمی، جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و جمعیتی آن نوشته شده اند که از جمله این آثار می توان به کتاب تاریخ پانصد ساله خوزستان تالیف احمد کسروی، خوزستان و تمدن دیرینه آن اثر ایرج افشارسیستانی، تاریخ خوزستان از دوران افشاریه تا دوره معاصر نوشته موسی سیادت و کتاب پانصد سال تاریخ خوزستان تالیف عبدالنبی قیم اشاره کرد. می توان گفت که مهم ترین اثری که تاکنون در رابطه با خوزستان تالیف شده، کتاب تاریخ پانصد ساله خوزستان است که با گذشت چند دهه از نگارش آن و بروز وقایع مهم دیگری پس از نگارش آن، هنوز هم جزو منابع مهم خوزستان شناسی به شمار می آید. تالیف کتاب در ۸۰ سال پیش که در آن اوضاع و احوال کمبود

منابع و ماخذ نویسنده آن را در تنگنای اطلاعاتی قرار داده ، اقدامی قابل تحسین و در خور توجه بوده ،بویژه اینکه کسروی برای نخستین بار مبادرت به چنین کاری کرده و پیش از او، به زبان فارسی، پژوهشی یا وقایع نگاری در این خصوص صورت نگرفته بود، مضافا اینکه خود وی با حضور چندین ماهه در این دیار، خود شاهد پاره ای اتفاقات و رویدادهایی بود که در متن کتاب به آن اشاره شده و همین امر بر اهمیت این تالیف افزوده است.همچنین از جمله کتب دیگری که به بررسی دوره ای از تاریخ خوزستان پرداخته و در پژوهش حاضر از آن استفاده شده ،کتاب تاریخ خوزستان(۱۸۷۸-۱۹۲۵ م) دوره خاندان کعب و شیخ خزعل نوشته ی مصطفی انصاری و ترجمه ی محمد جواهر کلام است،این کتاب پایان نامه ی دکتری نویسنده(انصاری) از دانشگاه شیکاگو(رشته تاریخ) در سال ۱۹۷۴ م است که در ۶ فصل به رشته ی تحریر درآمده و بیشتر جنبه های اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی دوره مورد نظر را به بحث و بررسی می گذارد ،اگرچه از بسیاری از گوشه های تاریخ مانده خوزستان بدلیل دسترسی به اسناد دست اول وزارت خارجه ی آمریکا و انگلستان پرتو تازه ای می افکند ولی از یک جهت به همان مشکلی دچار است که سایر کتب مربوط به این دوره به آن دچارند و آن همانا ارزیابی نادرست نقش اعراب خوزستان در تاریخ این دوره است،برای این نقیصه چند علت می توان تصور کرد : یکی عدم مراجعه نویسنده به منابع عربی و این شاید از آن رو باشد که وی عربی نمی دانسته و یک علت دیگر ممکن است بینش نویسنده باشد. به هر حال، علت آن هر چه باشد تا حدودی از ارزش رساله کاسته و در بعضی موارد ،بدان سَمَت و سویی یک سوبه داده است.برای رفع این نقیصه مترجم کتاب (محمد جواهر کلام) یادداشت هایی تهیه کرده و در حاشیه کتاب آورده است با این وجود، خود مترجم توضیح می دهد که ترجمه این رساله دلیل موافقت مترجم با گفته های نویسنده نیست.

دسته ی دوم آثار و منابعی هستند که به بررسی و تجزیه و تحلیل جنگ های جهانی اول و دوم به تفصیل پرداخته و در خلال بررسی های خود، علل و چگونگی اشغال ایران توسط بیگانگان و به طبع به رویدادهایی که منجر به اشغال خوزستان شد نیز اشاره داشته اند که از جمله این آثار می توان به کتاب انگلیس و اشغال ایران در جنگ جهانی اول، تالیف دکتر محمد قلی مجد استاد بازنشسته دانشگاه پنسیلوانیا اشاره کرد که توسط آقای مصطفی امیری به فارسی ترجمه شده است.این کتاب که در ۱۳ فصل به نگارش درآمده است به شرح مستند اشغال ایران

بدست انگلیسی ها بر اساس اسناد منتشر نشده ی آمریکایی پرداخته است. توصیف چگونگی هجوم به خوزستان و مناطق جنوبی ایران و کشتار عشایر فارس و خوزستان، سرکوب جنبش جنگل و چگونگی تشکیل پلیس جنوب از جمله مسائل مطرح شده در این کتاب است. ترجمه این اثر که بوسیله موسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی صورت گرفته به دلیل فقر اسناد در بازه ی زمانی مورد نظر و همچنین بهره گیری از اسناد منتشر شده آمریکایی و خودداری وزارت جنگ انگلیس از انتشار اسناد درباره اشغال ایران در این دوره قابل تامل و اهمیت است. همچنین می توان به کتاب های مورخ الدوله سپهر که با نام های ایران در جنگ بزرگ (۱۹۱۸-۱۹۱۴م) و ایران در جنگ جهانی دوم به رشته تحریر درآمده است اشاره کرد، مضافاً باید از دو کتاب ارزشمند دیگر که علل و چگونگی اشغال ایران توسط متفقین در جنگ جهانی دوم را مورد واکاوی قرار داده اند یاد کرد: یکی کتاب دکتر همایون الهی به نام اهمیت استراتژیکی ایران در جنگ جهانی دوم و دیگری کتاب ارزشمند ایران و قدرت های بزرگ در جنگ جهانی دوم تالیف ایرج ذوقی.

دسته سوم آثار و منابعی هستند که به موضوع خلیج فارس و مسئله نفت و جایگاه آن و تاریخچه تحولات مربوط به آن در ایران و سایر نقاط خاورمیانه و همچنین نقش نفت را در اشغال ایران مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می دهند. از آن جمله است کتاب پنجاه سال نفت ایران تالیف مصطفی فاتح، او که خود از کارکنان شرکت نفت ایران و انگلیس بود، در سال ۱۳۰۰ ش به استخدام شرکت نفت در آمد و به عنوان نخستین نماینده شرکت در تهران مشغول به کار شد، از آنجا که ایشان در دستگاه شرکت و فعالیت های آن و مسایل نفت ایران از ابتدای ملی شدن صنعت نفت ایران حضور داشت، اطلاعات ارزشمندی در این رابطه ارائه می نماید. علی رغم فعالیت های سیاسی و این مسئله که می توان وی را از لحاظ سیاسی شخصیتی مقتدر به شمار آورد، اما چندان تاثیری بر مطالب و داوری های کتاب مزبور نداشته و از اهمیت آن نکاسته است، نویسنده در این کتاب، در ۱۴ فصل به بیان مطالب خود پرداخته و در دو فصل اول به طور مقدماتی به نفت و کاربرد آن در گذشته و نیز مباحث علمی و صنعتی نفت در عصر جدید پرداخته و در فصول بعد پس از پرداختن به رقابت های بین المللی بر سر نفت ایران و مسایل پیرامون آن می پردازد و نقش آن را در اشغال ایران به وسیله قوای انگلیس در طی جنگ جهانی اول مورد تجزیه و تحلیل قرار می دهد. از جمله کتاب هایی که به موضوع اهمیت خلیج فارس

و جایگاه آن در نظر بیگانگان پرداخته و در پژوهش حاضر از آن کتب استفاده شده می توان به کتاب خلیج فارس در عصر استعمار نوشته رامی وادالا و همچنین به کتاب خلیج فارس و مسائل آن تالیف همایون الهی اشاره کرد.

منابع و آثار نویسندگان خارجی

از جمله منابعی که به تاریخ خوزستان پرداخته و در نگارش پژوهش حاضر از آن بهره برده شده است کتاب فرهنگ خلیج فارس، عمان و شبه جزیره عرب اثر جان گوردون لوریمر است، این کتاب چنانکه از نامش پیداست دایره المعارفی است درباره ی تاریخ و جغرافیای مناطق یاد شده، این فرهنگ ۶ جلدی که بیش از ۶۰۰۰ صفحه دارد بدستور حکومت هند انگلیس و به نیت راهنمایی کارمندان و دیپلمات های مامور در منطقه، تالیف شده و حاوی اطلاعاتی ارزشمند از این نواحی است. تدوین کتاب در ۱۹۰۳م زیر نظر لوریمر از کارمندان بخش غیر نظامی دولت هند و با همکاری گروه کوچکی از محققان بخش خدمات مدنی آن دولت آغاز شد، قسمت جغرافیایی آن در سال ۱۹۰۸ م به پایان رسید ولی قسمت تاریخی آن تنها در سال ۱۹۱۵ م یعنی یک سال بعد از مرگ لوریمر کامل شد، آنچه تحت عنوان تاریخ خوزستان در کتاب یاد شده آمده است، تاریخ این استان است از سال ۱۶۰۴ تا ۱۹۰۵ م، کتاب تاریخ خوزستان لوریمر که توسط محمد جواهر کلام به فارسی ترجمه شده است، با فرمانروایی والیان حویزه، اعقاب خاندان مشعشی آغاز می شود و پس از بررسی چگونگی به قدرت رسیدن خاندان کعب، حوادث و رویدادهای مهمی که در خلال دوره های افشاریه و زندیه و قاجار بر این منطقه گذشته را تا آستانه ی جنبش مشروطه مورد بررسی قرار می دهد.

دسته دیگری از منابع خارجی که در نگارش پژوهش حاضر از آنها سود جسته شده، کتاب هایی است که برخی از اروپاییان به هنگام اشغال ایران در طی دوره های مورد نظر (جنگ اول و دوم جهانی) به عنوان مامور سیاسی و یا نظامی کشورهای متبوع خود در ایران حضور داشته اند و بعدها خاطرات خود را به رشته تحریر درآورده اند. که از جمله آنها می توان به کتاب اردوکشی اوطرام و هیولاک به ایران تالیف کیتان هنت اشاره کرد، نامبرده که به هنگام اشغال خوزستان در جنگ جهانی اول در قوای انگلیس حضور داشته و خود ماموریت تعقیب خانلرمیرزا حکمران

خوزستان را پس از تسخیر خرمشهر بعهدہ داشته و حتی به همراه ۳۰۰ نیروی تحت امر خود، اهواز را نیز متصرف می شود بعدها شرح مشاهدات و خاطرات خود را به نگارش در می آورده که اگر چه کتاب وی مملو از اغراق ها و تحریفات و غرض ورزی هاست اما با این وجود، از آنجا که در برگیرنده اطلاعاتی دست اول و جالب درباره جنگ های ایران و انگلیس است می تواند به عنوان یکی از منابع تاریخ خوزستان مورد استفاده تاریخ پژوهان قرار گیرد. همچنین از جمله منابع دیگر در این زمینه می توان به خاطرات فردریک اوکانر اشاره کرد که کتابش تحت عنوان از مشروطه تا جنگ جهانی اول توسط حسن زنگنه به فارسی ترجمه شده است. خاطرات اوکانر (۱۸۷۰-۱۹۴۳م) که در دوران خدمتش در ایران در مقام سرپرست کنسول گری بریتانیا در سیستان و سرکنسول شیراز در ۶ فصل تنظیم شده است. او در خاطراتش از ایران ضمن شرح نحوه سفر و آشنایی با این سرزمین از اوضاع سیاسی آن دوره توصیفی کلی بدست می دهد، ورود او به فارس با پیش آمد جنگ جهانی اول همزمان شده به گونه ای که او به اسارت ملیون درآمد و دولت بریتانیا وادار می شود برای حفظ منافع خود در منطقه، به یک رشته لشکرکشی های گسترده در اقصی نقاط ایران دست بزند. خاطرات اوکانر از لحاظ پاره ای داوری های سیاسی و استدلال هایی که نویسنده در توجیه مداخلات دولت بریتانیا عنوان کرده کاستی هایی در بردارد که طبیعتاً از دید انتقادی اهل تاریخ پنهان نیست ولی چون ارزش تاریخی این خاطرات حتی از نظر ثبت داوری های مغرضانه ی نویسنده هم که شده مهم و در خور توجه می باشد در ترجمه کتاب که بدست حسن زنگنه صورت گرفته جانب امانت رعایت شده است.

کتابی دیگر در همین زمینه، اثر جیمز ماپرلی است که با عنوان عملیات در ایران توسط کاوه بیات به فارسی برگردانده شده است. عملیات در ایران بیش از هر چیز، یک کتاب نظامی است و اصولاً برای ثبت و انتقال تجارب نظامی بریتانیا در ایران جنگ جهانی اول و برای آموزش نسل های بعدی نظامی بریتانیا نگاشته شده است، ولی ارزش آن برای ما، اطلاعات تاریخی آن است چرا که روایتی نو و ناگفته از سرگذشت ایران در آن دوران پر تلاطم را بازگو می کند. این کتاب به مدت ۶۰ سال اجازه ی انتشار نداشته، چرا که دولت بریتانیا انتشار آن را که تاییدی بر رویه تجاوزکارانه ی بریتانیا در جنگ جهانی اول بود مطلوب نمی دانست، زیرا در آن برهه ممکن بود بر روابط ایران و انگلیس تاثیر نامطلوب گذارد چرا که دو کشور در بسیاری از اصول در حال

تجدید نظر در روابط خود بودند (دهه ی ۱۹۲۰ م). شایان ذکر است پاره ای قضاوت های مابریلی خام است و بیشتر نوعی ساده اندیشی سیاسی بنظر می آید تا غرض ورزی آگاهانه و کینه توزانه. مترجم کتاب هم سعی کرده در ترجمه کتاب از هر گونه توضیح و تفسیری بر متن اصلی کتاب اجتناب کند.

آخرین کتابی که در این زمینه پیرامون آن سخن به میان می آید و در نگارش پژوهش حاضر از آن بهره برده شده است، کتاب خاطرات ریچارد استوارت با عنوان در آخرین روزهای رضا شاه: مهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰ است، ریچارد استوارت سرگرد نیروی دریایی آمریکا و کارشناس مسائل اطلاعاتی و مخابرات است. وی در سال ۱۹۷۳ از آکادمی نیروی دریایی فارغ التحصیل شده و سپس از دانشگاه جورج تاون درجه ی فوق لیسانس در رشته حکومت دریافت داشته است. کتاب مذکور نخستین اثر پژوهشی وی بوده که در ۱۲ فصل به رشته تحریر درآمده و از آنجا که به جزییات هجوم متفقین به ایران در شهریور ۱۳۲۰ پرداخته حاوی اطلاعات تاریخی و بکر است که به جرات می توان گفت در هیچ منبع دیگر وجود ندارد.

لازم به ذکر است که علاوه بر کتب استفاده شده به عنوان منبع در این رساله، از آنجا که مقالات منتشر شده در نشریات و مجلات نیز به عنوان تحقیقات و پژوهش های جدید دارای اهمیتی در خور و شایسته می باشند، لذا چندین مقاله از نشریات متفاوت علی الخصوص فصلنامه تاریخ روابط خارجی و همچنین فصلنامه تاریخ معاصر مورد استفاده نگارنده قرار گرفته است.

در پایان بر خود لازم می دانم از همراهی و راهنمایی آقای دکتر علم استاد راهنما و همچنین از مشورت و راهنمایی آقای دکتر میلانی که مشاوره این پایان نامه را تقبل نمودند کمال تشکر و قدردانی را نمایم. بدیهی است مسولیت تمام نقایص و کاستی های این رساله به عهده نگارنده است و امید است که سروران گرامی این حقیر را از راهنمایی ها و مساعدت های خود بی بهره نگردانند.

فصل اول

نگاهی به اوضاع سیاسی اجتماعی و

اقتصادی خوزستان تا پیش از جنگ

جهانی اول

حدود جغرافیایی خوزستان

استان خوزستان با مساحتی نزدیک به ۶۴۷۴۶ کیلومتر مربع در جنوب غربی ایران و بین ۲۹ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۵۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۷ درجه و ۴۱ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۳۹ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار گرفته است.^۱ که از شمال به لرستان، شمال شرقی به اصفهان، از طرف شرق و جنوب شرقی به استانهای چهار محال بختیاری و کهگلویه و بویر احمد، از غرب و شمال غربی به عراق و استان ایلام و از جنوب به استان بوشهر و خلیج فارس محدود می شود.^۲

در کتاب حدود العالم من المشرق الی المغرب که به سال ۳۷۲ ه. ق به نگارش در آمده، در مورد حدود جغرافیایی خوزستان چنین آمده: «ناحیت است، مشرق وی پارس است و حدود سپاهان و جنوب وی دریاست و بعضی از حد عراق، و مغرب وی بعضی از حدود عراق است و سواد بغداد و واسط و شمال وی شهرهای ناحیت جبال است و...»^۳

استخری جغرافیدان سده چهارم هجری نیز محدوده ی خوزستان را چنین ذکر کرده است: « شرقی حدود خوزستان پارس و سپاهان است، آنگاه ماهی رویان باشد بر جانب دریا و جانب غربی ناحیت واسط و جایگاهی که آن را دور الراسی خوانند و حد شمالی آن صیمره و کرخه و لورتا به حدود جبال پیوندد... لیکن حد جنوبی از عبادان تا روستای واسط مخروط می شود سپس تنگ تر آید از آنچه در برابر اوست هم از حد جنوبی...»^۴

^۱ - سعیدیان، عبدالحسن، دائرة المعارف سرزمین و مردم ایران، تهران، انتشارات مجله علمی و زندگی، چاپ اول، ۱۳۶۰ ش، ص ۴۵۲

^۲ - مصاحب، غلامحسین، دائرة المعارف فارسی، تهران، بی نا، جلد اول، ۱۳۴۵ ش، ص ۹۲۵

^۳ - مولف مجهول، حدود العالم من المشرق الی المغرب به اهتمام منوچهرستوده، تهران، طهوری، ۱۳۶۱ ش، ص ۱۴۹

^۴ - استخری، ابواسحاق ابراهیم، مسالک الممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران، بی نا، بی تا، ص ۸۹

همچنین در تقویم البلدان ابوالفداء جغرافیدان سده هجری در مورد حدود و ثغور خوزستان چنین گفته شد: « حد غربی خوزستان رستاق و واسط است و دوراسبی و حد جنوبی آن، از عبادان است بر ساحل دریا تا مهروبان تا دورق تا حدود فارس جنوب شرقی آن حدود فارس است و شمال شرقی آن حدود اصفهان و بلاد جبال ... حد شمالی خوزستان حدود صیمره و کرخه و کوه های لر و بلاد جبال است تا اصفهان »^۱

یاقوت حموی در کتاب خود نیز همین محدوده را برای خوزستان ذکر کرده است.^۲

بنابراین می توان گفت با مطالعه و بررسی کتب جغرافیدانان و جهانگردان که در طی اعصار و قرون مختلف به این منطقه سفر کرده اند، در می یابیم که حدود و ثغور خوزستان امروزی با اندکی تغییر، با محدوده ای که در کتب جغرافیدانان آمده است قابل تطبیق است.

وجه تسمیه خوزستان

خوزستان در گذر زمان نام های گوناگونی به خود دیده است، قدیمی ترین ساکنان خوزستان عیلامی ها (ایلامی ها) بوده اند که سرزمین خود را «حال تم تی» یا «هل تم تی» به معنی سرزمین خداوند نامیده اند. این واژه در تورات بصورت علّام ضبط شده و امروزه بصورت عیلام به ما رسیده است.^۳

بنا به اعتقاد اعتماد السلطنه اسم خوزستان سوزیان بوده و پایتخت آن را سوزوسوس گفته اند که همان شوش است، وی همچنین معتقد است: «عیلام را یونانی ها الیمایی یا الیمائیس گفته اند که عبارت از لرستان و خوزستان بود.»^۴

^۱ - ابوالفداء، اسماعیل بن علی، تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹. ش، ص ۳۵۴

^۲ - حموی، یاقوت، محمد پروین گنابادی، تهران، نشر ابن سینا، جلد اول، ۱۳۴۴ ش، ص ۷۲

^۳ - قام مقامی، جهانگیر، تطورات نام سرزمین خوزستان، مجله بررسی تاریخی، سال سوم، شماره ۶، بهمن ۱۳۴۷ ش، ص ۱۷۲

^۴ - اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، تطبیق لغات جغرافیایی تقدیم و جدید ایران به تصحیح میر هاشم محدث، چاپ اول، امیرکبیر،

۱۳۶۳ ش، ص ۱۰